

О.О. Дячок

Академія митної служби України

МИТНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ДОКУМЕНТАХ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ

Проаналізовані інформаційні можливості корпусу документів Литовської метрики для вивчення історії митної справи в Україні доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

В усіх державах, від найдавніших часів їх існування, важливе місце посідала митна служба (проте тривалий час стягненням мита і податків займались одні й ті ж особи). Перш за все мито завжди було й залишається істотним джерелом надходжень до державної скарбниці. З розвитком промисловості воно стало ще й інструментом впливу на експортно-імпортні потоки, а митниця, окрім фіскальної функції, стала виконувати ще й регулятивну [7, с. 23; 17, с. 14 – 22]. Також на регулювання вивезення й ввезення товарів суттєво впливав стан міждержавних відносин.

Створення та розбудова повноцінного й ефективного механізму державної влади в Україні суттєво підвищили інтерес до діяльності державних органів на українських землях у минулому. Але якщо новітня історіографія історії інших органів, зокрема правоохоронних, є вже досить представницькою, то науковий доробок з історії митної справи та митної політики ще не дуже великий. Безперечно, аспектів митного законодавства, тарифного регулювання, боротьби з контрабандою так чи інакше торкалися дослідники історії зовнішньої політики, міжнародної торгівлі, державного розбудовування. Проте в дореволюційній російській і радянській історіографії монографії та навіть статті, спеціально присвячені історії митної справи, з'являлись досить рідко. З 90-х рр. ХХ ст. історія митної справи на українських землях починає формуватися в самостійний напрямок наукових досліджень, свідченням чого є захищені кандидатські дисертації (одна – зі спеціальності 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень [14], дві – зі спеціальності 07.00.01 – Історія України [21; 15] й одна – зі спеціальності 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни [5]) та публікація кількох монографій переважно науково-популярного характеру [30; 31; 32]. Досліджень, присвячених історії митних відносин на україн-

ських землях у польсько-литовську добу (середина XIV – середина XVII ст.) налічується небагато [6; 20]. Джерелознавчий аспект даної проблематики лише починає розглядатися. Зокрема, автор даної статті виступав із доповідями на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях (серпень 2002 р.) та Другому міжнародному конгресі українських істориків у Кам'янці-Подільському (вересень 2003 р.). На останньому також були зроблені доповіді молодими дослідниками Л.Ю. Жеребцовою та В.М. Тимченком. Своєрідним продовженням виступу В.М. Тимченка стала його доповідь, представлена на конференції «Митна політика України в контексті європейського вибору: проблеми та шляхи їх вирішення» (Дніпропетровськ, листопад 2003 р.) [27]. Незабаром має побачити світ збірник пам'яті Й.Л. Рисіча, який започаткував історичні дослідження з митної тематики в Академії митної служби України, де будуть опубліковані статті «Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст.» (О.О. Дячок) та «Митна система Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XIV – першої половини XVII ст.» (Л.Ю. Жеребцова).

Джерела про історію митних відносин на українських землях досить різноманітні. Це – нормативні акти, офіційні звіти, статистичні матеріали, матеріали ревізій, судові справи, матеріали справочництва, дипломатичне листування, описові джерела тощо. Для дослідження широкого спектру питань історії України литовсько-польської доби надзвичайно важливим є такий комплекс джерел, як Литовська метрика, частина книг якої опублікована, а підготовка до друку ще кількох книг здійснюється зараз [10, с. 26; 9, с. 15–17; 1, с. 109–114; 29]. Відомий український історик М.П. Ковальський справедливо відзначив, що без перебільшення документи Литовської метрики є одним із найважливіших і незамінних джерел, без залучення яких неможливе глибоке вивчення історії України XVI–XVII ст. [13, с. 19]. Історіографія дослідження Литовської метрики достатньо велика й неодноразово висвітлювалась у науковій літературі [4, с. 14–17; 1, с. 112–113].

Книги Литовської метрики дають можливість з'ясувати низку різноманітних аспектів митних відносин у Великому князівстві Литовському, до складу якого входила значна частина українських земель, а також її реалізації. Слід зазначити, що під митними відносинами ми розуміємо комплекс суспільних відносин, які виникають із приводу формування й реалізації митної політики; правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митної служби і його практичної реалізації; організації та функціонування митних органів.

В українській історіографії помітне місце в дослідженні Литовської метрики належить М.П. Ковальському. За влучним висловом С.В. Абросимової, саме він «відродив» цю пам'ятку для української історичної науки [1, с. 112]. Учений даному комплексу присвятив окрему книгу – *«Источники по истории*

Украины XVI – первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА», на сторінках якої вміщені й матеріали про митні відносини. Аналізуючи книги записів Литовської метрики, які зараз зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) у Москві (ф. 389), дослідник зазначив, що одним з найбільш розповсюджених видів записів у цій групі книг є «листи»-грамоти, які видавались від імені великого князя. Він виділив сім груп «листів», а також особливий їх різновид. Другу групу складають «листи»-розпорядження, направлені місцевій адміністрації з господарських та фінансових питань. Серед них учений назвав *«Лист до митників Волинской земли Бордзобогатых о пенези»* та *«Лист до справи мит волынских о пенези на 200 кони воеводе Киевскому»* (обидва з книги 37). Четверту групу становлять «листи» з дозволом організувати ярмарки і торги, відкривати корчми. Серед них – *«Лист Костюшку толмачу на мыто в имену его Хоботове до воли господарское»* (книга 22) та *«Лист на орендование мит кременецких»* (книга 37). П'яту ж групу складають «листи»-дозволи на безмитну торгівлю. Зокрема, М.П. Ковальський згадує *«Лист мещаном каневским на безмытное пропущенье з товары их везде по Великом княжестве Литовском до воли господарское»*, *«Лист, даный мещаном веницким (винницким) на безмытное торгованье по всем Великом княжестве Литовском до воли и ласки господарское»*, *«Лист даный бояром и мещаном черкавским (черкасским) на безмытное скупованье живностей на потребу их по Великом княжестве Литовском до воли господарское»*, *«Лист воеводе киевскому о безмытное пропущенье 100 лаштов попелу до Гданска»*, *«Лист мещаном brasлавским на безмытное торгованье по Великом княжестве Литовском до 5 лет»* (всі з книги 37), *«Лист мещаном... володимирским... на волност од плацения мит и иных повинности до 10 лет»* (книга 38). Хоча дослідник і не вказав дати кожного з наведених документів, проте він зазначив, що книга 22 містить документи за 1547 р., книга 37 – за 1552–1561 рр., а книга 38 – за 1554–1568 рр. [8, с. 15–17].

Також документи, що містять інформацію з історії митних відносин, є й серед іншого розповсюдженого виду записів у книгах Литовської метрики – «привілеїв», які фіксували пожалування, зокрема міщанам на безмитну торгівлю [8, с. 18].

У спеціальній статті М.П. Ковальський відзначив, що в магдебурзьких грамотах із коронних книг записів Литовської метрики міститься важлива інформація про право окремих міст мати склади: різних товарів – в Рожищах, вина, риб, воску з Валахії – в Томанівці, «товарів московських» – у Миргородку [12, с. 12]. Цей матеріал також включений до книги з джерелознавства соціально-економічної історії України на матеріалі актів про міста, опублікованій, як і названа стаття, у 1983 р. [11, с. 16].

В іншій роботі вчений проаналізував документи Литовської метрики, які зберігаються в Головному архіві давніх актів (*Archiwum glowne akt dawnych*) у Варшаві. Він звернув увагу на покажчик Коронних книг Литовської метрики (або Руської чи Волинської метрики), складений у 1673 р. королівським секретарем Стефаном Казимежем Ганкевичем. Хоча самі книги записів 1569–1574 рр., які стосуються Київського, Волинського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, знаходяться в РДАДА, М.П. Ковальський відзначив, що цей покажчик цінний тим, що передає зміст зазначеної групи книг, кожного акта, фактично він є «своєрідним ключем до безцінного документального багатства» [13, с. 16]. Самі ж документи містять дуже важливу інформацію з різноманітних аспектів соціально-економічного життя суспільства. Дослідник виділив 15 груп заголовків актів, наведених у покажчику, які відповідають самим документам. Першу групу становлять локаційні, фундаційні («осади»), магдебурзькі грамоти та їх підтвердження; привілеї на ярмарки, торги, мита; «вольність» шинкування медом та пивом, «декларації», «ординації» – містам [13, с. 16, 17].

Слід також звернути увагу, що «*Методические рекомендации по использованию документов Литовской метрики XVI в. в курсе источниковедения отечественной истории*», укладені М.П. Ковальським разом із Г.В. Боряком, окрім загальної характеристики та історії даного джерельного комплексу й порад студентам щодо роботи з регестами книг записів Руської (Волинської) метрики, містять й здійснену вперше публікацію оригінальних заголовків 479 актів її перших п'яти книг (№ 191–195) за 1569–1582 рр. (загальний комплекс із 28 книг, що зберігаються у фондах РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зберігання 191–211, охоплює період 1569–1673 рр.) [18, с. 3–7]. Дана публікація регестів дає змогу виявити документи, що містять інформацію з митних відносин: № 15, 17 (обидва за 1570 р.) книги 191, № 13, 24 (обидва за 1570 р.), 33 (1571 р.), 72 (1574 р.) книги 192, № 20, 24, 29 (всі за 1576 р.) книги 193 [18, с. 9, 14, 15, 17, 21, 25, 26].

Досить поширеною у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) була практика передачі в оренду митних зборів. Наприклад, 9 травня 1486 р. Казимир IV підписав дозволений лист, адресований київському воєводі Юрієві Пацу, на оренду впродовж трьох років київських, вишгородських і житомирських митних зборів київським і троцьким міщанам Симхові, Рабію, Садку і Шомаку Даниловичам, Семидоці і Рижку. Щороку вони мали сплачувати до скарбниці «*по полдесета ста копъ¹ широкихъ грошеи*». Оскільки Симха і Рабій

¹ Копа – лічильна одиниця в 60 грошів. (Тут і далі використано метрологічно-нумізматичний словник [28, с. 369, 370]).

орендували київські митні збори й раніше, а через напад на місто в 1482 р. кримської орди на чолі з Менглі-Гіреєм залишились у накладі після внесення до скарбниці заздалегідь обумовленої суми, то по закінченні трирічного терміну оренди зазначеним у листі особам дозволялось держати митні збори ще чотири місяці. Воєводи та його наміснику суворо заборонялось втручатися в питання збору мита і промита, тобто конфіскації контрабанди чи товару, провезеного з порушенням сплати мита. Лише митники мали право ставити спеціальну печатку на товари, які пройшли всі необхідні митні процедури [28, с. 30, 343]. 27 липня того ж року аналогічного листа було написано до путивльського намісника Митька Олександровича. Путивльські митні збори передавались на три роки, а по їх закінченні ще на чотири місяці тим самим київським і троцьким міщанам. Орендна плата встановлювалась у розмірі тисяча сто кіп грошей і п'ятдесят ліктів¹ адамашку (шовкової тканини) [28, с. 31]. Автори коментарів до джерел, опублікованих у виданні «Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина», значну частину яких становлять матеріали Литовської метрики (41 документ з 256), вже звертали увагу на те, що прибутки з путивльського мита не були стабільними. У наступні роки орендна плата мала тенденцію до зменшення [28, с. 343]. Писарський запис про надходження прибутків з путивльської митниці від 21 січня 1499 р. свідчить, що скарбниця отримала п'ятсот сорок кіп і двадцять грошів, *«а триста коп и 60 коп без 20 грошей на них ещо щстало»*. Натомість писарські записи 1498 р. про надходження прибутків з київської та володимирської митниць заборгованості не зафіксували. Промити з київської митниці дали князю прибуток у п'ятдесят кіп грошима і три копи товарами (на користь скарбниці надходила половина або три чверті промити, решта – на користь митників чи землевласника, у чиїх володіння були конфісковані товари; інформація про це міститься, зокрема в листі колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єсковича від 18 листопада 1526 р.) [28, с. 33–43, 51, 52, 343]. Винагорода митників половиною від конфіскованої контрабанди пізніше була закріплена Богданом Хмельницьким в універсалі про стягнення мита з імпорту та експорту товарів від 21 квітня 1654 р. [2, с. 508].

Загалом Литовська метрика містить досить багато матеріалів про оренду митних зборів. Зокрема, у 1488 р. дозволенним листом Казимира IV звагольські митні збори були віддані на три роки в оренду луцьким міщанам Ізраїлю, Єську та Юдці за п'ятнадцять кіп широких грошів щорічно, а наступного року – володимирські, перемильські та літовизькі митні збори берестейським міщанам Єсю та Авраму і грубешівському міщанинові Єську на чотири роки

¹ Лікоть – міра довжини, дорівнювала 38 – 50 см.

за п'ятсот шістдесят кіп широких грошів орендної плати, по сто сорок щорічно [28, с. 35, 36]. Останній термін оренди нехарактерний. Як правило, стягування митних зборів передавалось в оренду на три роки (інколи плату належало вносити щопівроку – Жигимонт I 2 серпня 1521 р. передав Луцьку та Володимирську воскову і соляну комори в оренду берестейському міщанину Міхелю Єзофовичу на три роки, за що останній мав щороку сплачувати грошима, а не товарами щороку по триста кіп грошей, по сто п'ятдесят щороку [34, с. 93]). Показовим є той факт, що одні й ті ж особи фігурують як орендарі впродовж тривалого часу. Наприклад, уже згадуваний троцький міщанин Шамак Данилович (оскільки орфографія була неусталеною, то в різних документах зустрічаємо дещо відмінне написання імені – Шомак і Шамак), згідно дозволеному листу великого князя Олександра від 3 березня 1505 р., отримав в оренду луцькі митні збори, а згідно універсалам наступного князя Жигимонта I від 4 та 17 березня 1507 р. – відповідно київські та луцькі митні збори [28, с. 45–48].

«Слухання лічби» про надходження прибутків і видатки митниці здійснювали підскарбій дворний та маршалок і писар господарський [34, с. 92–94], після чого подавався звіт, який затверджувався монархом шляхом надання визнаного листа [28, с. 43, 44, 48–50]. Якщо ж орендар розраховувався зі скарбницею не повністю, то він «бив чолом» про відстрочку плати й давав «квитачію» (боргову розписку) урядовцям [34, с. 93, 94].

Інформацію про розміри різного виду мита містять, зокрема ревізії державних замків ВКЛ. Причому розмір мита в різних місцях відрізнявся. Наприклад, в Черкаському замку торговці, які не мали безмитних листів, сплачували по три гроші мита від копи, а обістки (податок, що сплачувався на митниці) – старості по грошу кожний. У сусідньому Канівському замку платили таку ж обістку, а купці, які не мали безмитних листів, сплачували мито в розмірі двох грошів від копи. Соляне й медове мито брали натурою, рибне – частково натурою, а частково грошима [28, с. 78–84]. Люстрації містять досить скупу інформацію. Наприклад, у люстрації 1552 р. зазначено, що в Брацлавському замку *«отъ торговцовъ подужьного по 2 грошей, а мита отъ копи по 2 грошей»*, а також, що від мита та горілки сплачували 8 кіп грошей на рік [3, с. 22] (очевидно, орендної плати). Детальнішу інформацію містить люстрація Кременця 1563 р.: на той час замкове мито та броварні орендував *«zyd Jakub Feleksowicz przychoży»* за 600 кіп грошів (термін оренди завершувався перед католицьким Різдом цього року); у митній коморі сплачували вагове, помірне і мостове (від великого возу з товаром – 5 пенязів¹, від возу солі – 2 пенязі), а прийшли купці та козаки ще й обістку; торгове мито, що стягувалось від міри

¹ Пенязь – українська назва динарія, дрібної білонової монети польського та литовського карбування XIV – початку ст.; наприкінці карбування 18 польських динарійів дорівнювали 1 польському грошеві.

(від бочки в чотири корці¹ – 2 пенязі, від одного корця – пів пенязя), згідно з давнім звичаєм, надходило до міського уряду [3, с. 70, 72, 73]. Документи Литовської метрики також містять митні тарифи. Зокрема, у поборових листах від 7 грудня 1561 р., розісланих посадовцям на місця і занесених до книги публічних справ 7, встановлювався тариф на експорт та імпорт товарів [33, с. 85, 86]. Варто відзначити, що ввізне мито встановлювалось з урахуванням потреб на них у князівстві. Наприклад, на більш потрібні недорогі тканини тариф був значно нижчим, ніж на дорогі. А *«отъ желза, меди и всего того, што ку стрельбе и воине належитъ, неповинъни ничего платити»* (цю фразу дослівно повторив підскарбій ВКЛ Остафій Волович у листі до луцьких митників не пізніше 8 листопада 1563 р. [28, с. 103, 104]), натомість, зважаючи на воєнні дії в Інфляндії, суворо заборонялось вивозити за кордон коней, зброю та залізо. У серпні 1563 р. до службовців ВКЛ, включаючи *«митниковъ»*, *«справецъ мыта»*, були розіслані листи із суворою заборонаю пропускати за кордон харчові продукти [23, стлб. 714–716] (щоправда, уже 31 серпня того ж року було зроблено послаблення – Жигимонт Август дозволив вивозити до Гданська й Кролевця хліб і худобу, які не були куплені, а вирощені в господарствах князів, панів та шляхтичів-зем'ян; для цього вони особисто або їх слуги мали скласти присягу про походження товару [23, стлб. 723–725]. Обидва документи внесені до книги публічних справ 7).

У ВКЛ бували випадки, коли великий князь позичав у приватної особи значну суму грошей, віддаючи в заставу замок і стягнення в ньому мита (у книзі записів 11 зафіксований привілей Жигимонта I князю Василю Семеновичу Жилинському від 8 січня 1519 р. на замок Кричів *«зъ мытомъ»* за позичені сімсот кіп грошей та тридцять три копії литовської монети, по десять пенязів у гріш, до повернення зазначеної суми [35, с. 86]).

Книга записів 28, яка містить документи 1522–1552 рр., дає змогу встановити причини надання митних пільг як іноземцям, так і підданам великого князя.

У 1541 р. турецький султан Сулейман (у листах польського короля і великого князя литовського Жигимонта I, внесених до 28-ї книги, він названий шахом) послав свого підданого, купця Андрея Грека, до Москви придбати для нього соболів, шуби та інші речі, давши на це суму в шістьсот тисяч денег². Андрей Грек мав прямувати дорогою, що оминала Київ. Але побоюючись пограбування перекопськими татарами, чие військо поверталось з Московії до орди, купець вирішив їхати через Київ. Султан звернувся до великого князя

¹ Корець – міра об'єму, що дорівнювала 32 гарнцям; гарнець – міра об'єму сипких тіл і рідин місткістю близько 4 л.

² Деньга – срібна монета Московської держави, дорівнювала пів копійки.

литовського з проханням пропустити його через територію ВКЛ без перешкод. Жигимонт I задовольнив це прохання, надіславши 15 жовтня того ж року відповідного листа до київського воєводи, маршалка Андрія Михайловича Кошерського [19, с. 49, 50, 114]. Окрім того, турецький монарх прохав не стягувати мито з товарів на означену суму, які Андрей Грек придбає в Москві й перевозитиме їх через землі князівства. Також він просив дозволити купцеві вільно торгувати по всьому ВКЛ, сплачуючи при цьому мита не шість грошів з копи, як платили всі турецькі купці, а у дванадцять разів менше. Великий князь литовський дав на те дозвіл, оговоривши, по-перше, що на зворотному шляху не підлягатимуть стягненню мита лише товари, придбані для султана. З власного ж товару Андрей Грек мав сплачувати по полугрошку¹ з копи, а 5,5 грошів Жигимонт I «відпускав» йому. По-друге, зазначена пільга надавалась лише на одну поїздку. Іншим разом цей купець повинен був сплачувати звичайну суму мита. Відповідні листи були надані самому Андрею Греку (від 13 жовтня 1541 р.) і надіслані на місця посадовим особам та митникам (від 13 жовтня і 30 листопада того ж року) [19, с. 49, 114, 115, 124]. При цьому в усіх листах підкреслювалось, що прохання задоволене для *«приятни к собе нашего брата цара турецкогого»*, тобто для підтримання добрих стосунків.

Аналогічна причина надання права на безмитний проїзд через територію ВКЛ молдовським великим послам Іону Стурзі та Петру Крукові, за яких клопотався господар Штефан. Жигимонт Август, *«маючи от него, приятеля нашего, суседское ку панствамъ нашимъ доброе захованье»*, дозволив послам проїхати до Москви, а потім назад, не сплачуючи мита (лист від 2 вересня 1551 р.) [19, с. 173].

Інакше виглядає ситуація з наданням купцю з Кафи вірменину Серкизу Хачимовичу, підданому турецького султана, права торгувати в Литві без сплати мита. На відміну від попереднього випадку, це право в часі не обмежувалось (*«до воли и ласки господарское»*). З проханням, щоб не стягували мита з товарів на загальну суму понад триста кіп грошей, до великого князя литовського звернувся сам купець. Окрім того, за нього перед монархом клопотався «великий ординський посол» Онікей Горностаї та інші литовські послани до царя перекопської орди, направлені для налагодження мирних стосунків². Клопотання обгрунтовувалось тим, що Серкиз Хачимович сприяє

¹ Полугрошок (півгріш) – чеська, польська і литовська срібна, з XV ст. білонова монета, дорівнювала половині гроша; пів гроші вартістю 5 динаріїв, що карбувались у Литві в 1492–1566 рр., стали головною монетою українського обігу майже до кінця XVI ст.

² Про місію посольства О. Горностаї йдеться, зрештою в листах Жигимонта I до київського воєводи Андрія Михайловича Кошерського, черкаського старости Андрія Глібовича Пронського і канівського старости Бобойда від 21 липня 1541 р., (див. [19, с. 70, 92, 101]).

їм у виконанні покладеної місії. З огляду на це, у листі 1541 р., адресованому всім обивателям, міщанам та митникам князівства, купцю дозволялось торгувати у ВКЛ і вивозити куплений товар без сплати мита. Причому цей дозвіл поширювався й на можливі майбутні випадки [19, с. 82, 83].

Книга записів 28 Литовської метрики також містить копію листа Жигимонта Августа від 6 листопада 1551 р. До нього звернулись єрусалимські ченці з проханням дозволити пройти до Москви за милостинєю і повернутися назад через територію ВКЛ, не сплачуючи мита. Прохання вони мотивували порушенням і знищенням, завданним монастирю св. Сави царем турецьким. Дозвіл ченці отримали за умови, що в Московському царстві, яке на той час було у ворожих стосунках з ВКЛ, не чинитимуть нічого на шкоду останньому. Назад вони мали повертатись через Вільно й «оповісти» про перебування в Москві панів-раду [19, с. 168, 169].

Митні пільги надавались і підданам великого князя литовського. Зокрема, Казимир IV 4 березня 1488 р. видав безмитний лист мінському купцеві Луці Терешковичу. У документі вказані приватні замки на території Білорусії та України, де не підлягала стягненню мита торгівля дубасами й ком'ягами (типи річкових суден), яку Терешкович здійснював на гроші монарха. Останньому надходив також прибуток. Лист завершує попередження, що той, хто захоче купцеві «силу чинити» і візьме мито, «намъ великую вину заплатитъ» [28, с. 34, 35]. Очевидно, подібні доручення час від часу митникам доводилось виконувати. 7 травня 1565 р. було направлено листа великого князя до луцьких митників про купівлю «за п[е]н[е]зи поборовые и мытныє» провіанту для війська (волів, яловичь, овець, свинини, сала, масла, сиру, гороху і пшона). А 6 вересня того ж року земський підскарбій Остафій Волович підтвердив доручення, видане митниками і поборцями ВКЛ Давидом Шмойловичем та Ісааком Бродавкою їх служебнику Іонасу Маркусовичу на купівлю в Пруссії сукон для господарського скарбу (обидва документи внесені до книги публічних справ 7) [23, стлб. 788, 789, 732, 733].

Право торгувати без сплати мита отримували мешканці південних прикордонних міст. «Чынячы имъ ласку», 4 квітня 1558 р. Жигимонт Август видав безмитний лист черкаським міщанам і боярам на необмежену торгівлю в землях ВКЛ, «бачачы, ижь щни суть люди украиные, а ижь тежь не блиско жывность себе купують и трудность и наклад прымують» [28, с. 86]. 1 березня 1582 р. Стефан Баторій підтвердив право черкаських міщан на безмитну торгівлю, причому не тільки у ВКЛ, а й у Короні [22, спр.196, арк. 35–35 зв.]. Інколи цим прагнули скористатися посадовці тих місць, які знаходились далеко від кордону. Наприклад, у 1565 р. овруцький староста князь Андрій Тимофійович Капуста та житомирський підстароста Петро

Костюшкович Хоболтовський відмовились виконати розпорядження про встановлення митниць в Овручі та Житомирі, мотивуючи, що це «українні міста», тому мита тут брати ні з чого [28, с. 113, 114].

На віленський сейм 1551 р. була подана чолобитна, або «*Прозьбы земли Волинское*», яка складалася з п'яти артикулів (пунктів). У першому шляхта пропонувала ліквідувати на території шляхетських володінь державні митниці, у другому – зобов'язати купців їздити старими торговими дорогами, не замінюючи їх новими, а в третьому – заборонити стягувати мито «з *речей властных князских и панских и землянских*». На перший артикул великий князь литовський дав негативний «отказ», бо «*такъ то мети хочеть, абы сторожы мытные, где передъ тымъ для промыты* (тобто для перешкоджання контрабандному провозу товарів. – О.Д.) *лежывали, абы и теперь тамъ на имен[ъ]яхъ вашихъ мешкали и пожитьковъ мытньныхъ стерегли*». Він підкреслив, що не бачить ніякої шкоди «пожиткам» шляхти від перебування митників на території їх володінь, бо вони пильнують, «*кто бы ся на мытехъ головньныхъ не объмытилъ*» (тобто не уникнув сплати мита. – О.Д.). Якщо ж якийсь «сторож митний» завдасть збитків власності шляхтича чи буде втручатися в справи його маєтності і це буде доведено, то такий митник змушений буде відшкодувати збитки, «*але надъ то и каранъ будеть*». З другим артикулом «прозьби» великий князь повністю погодився і розпорядився, щоб купці з товарами їздили лише старими дорогами. На третій артикул він розпорядився, щоб мито не стягували з тих товарів, з яких не стягували й раніше, «*але, отъ которыхъ перьвей передъ тымъ будеть брано, того и теперь его королевска[я] м[и]л[ос]ть отъпуститити не хочеть*» [23, стлб. 207–210]. На віленський сейм 1554 р. були подані «Прозьбы...», які вже містили дванадцять артикулів. В десятому шляхта просила великого князя дозволити безмитний вивіз до Гданська жита, ярини, попелу та інших лісових товарів. Жигимонт Август «*відказав*», залишити все по-старому. В останньому артикулі йшлося про звільнення підданих волинських шляхтичів від сплати мита при торгівлі хлібом всередині Волині. Унаслідок цього був наданий привілей, згідно з яким волинські купці, які везли хліб на продаж до Луцька, Володимира і Торчина, звільнялись від сплати мита [23, стлб. 267, 268; 10, с. 33].

На віленський сейм 1551 р. шляхта ВКЛ подала «прозбу», щоб було дозволено лісові товари з шляхетських маєтків вільно пропускати за кордон, а від експортованого збіжжя з шляхетських гумен, щоб не стягували мито. Жигимонт Август на це дав «отказ» такого змісту: шляхтичам дозволялось експортувати лісові товари після вчинення присяги «*черезъ служебьника своего, человека доброго, веры годного, на коморахъ складовыхъ*» про

те, що вони самостійно виготовили їх і самостійно сплавають ріками, а також сплати мита «водле давнього обычаю». Ті ж, хто виробляли зазначені товари в складчину чи займались перепродажем, повинні були складати їх на означених коморах, де мали отримати плату за них згідно з ухвалою минулого віленського вального сейму. Щодо безмитного експорту збіжжя остаточного рішення не було прийнято – великий князь хотів краще з'ясувати дане питання, а потім дати «отказ» [23, стлб. 174, 175]. На той же сейм тивуни і «вся шляхта» Жемойтської землі подавали прохання про безмитний експорт «в німецькі землі» власного зерна та худоби і безмитний імпорт коней, зброї та інших речей «на пожитокъ свой и на службу», як це було раніше, на що отримали 20 листопада 1551 р. ствердну відповідь [23, стлб. 203]. Врешті численні звернення шляхти до великого князя [23, стлб. 271, 272, 285, 288, 289, 334, 335] завершилися успіхом. До Другого литовського статуту була внесена нова за змістом стаття (№ 26), якої не було в Першому статуті 1529 р., а саме про звільнення шляхти від сплати мита при експорті збіжжя з власних гумен та лісових товарів. Про джерело походження товарів, що вивозились, на головних коморах (митах) мали присягнути їх власники або послані ними гідні довіри слуги. Належало лише сплачувати мито від підвод, які перевозили зерно на продаж, на мостах «старожитних», згідно зі стародавнім звичаєм [25, с. 63, 64]. У дещо зміненому вигляді (зміни були спрямовані на вдосконалення митних процедур) ця стаття під № 30 була повторена в Третньому литовському статуті 1588 р. [26, с. 30, 31].

Надання Жигимонтом Августом безмитного листа кричівським міщанам 27 серпня 1570 р. було обумовлено збитками, завданими вторгненнями татар, а також тим, що до Люблінської унії вони мали право безмитної торгівлі, а після переходу Київської та Волинської земель під юрисдикцію Корони втрапили його [22, спр. 191, арк. 111 – 115].

Митними пільгами також користувалися мешканці міст, які отримували магдебурзьке право. Зокрема, магдебурзьким привілеєм великого князя литовського Олександра від 26 травня 1494 р. київські міщани звільнялись від сплати вишгородського, чорнобильського, білгородського та глевацького мита (тобто у відповідних митницях) і по всій Київській землі. Встановлювалась плата по три гроші корчовщини (різновид митних зборів за перевезення і продаж збіжжя) з ком'яги, «только коли пойдуть суды на низ къ Киеву» [28, с. 38].

Пільги на звільнення від сплати мита отримували такі великі магнати, як, наприклад, князі Острозькі (привілей Жигимонта I від 7 серпня 1527 р., безмитний лист Жигимонта Августа від 28 серпня 1560 р.) [28, с. 53–55, 88].

Неодноразово шляхта скаржилась на стягнення урядниками нових мит, яких не було раніше. Зазвичай це закінчувалось привілеєм великого князя,

в якому підтверджувались права шляхти сплачувати лише старі мита, а посадовцям заборонялось стягувати мита, яких не було за попередніх князів. У привілеї Жигимонта I шляхті Київської землі на їх права і вольності від 29 вересня 1529 р. (занесений до книги записів 25) читаємо: *«А о мита новые такъ уставляемъ: где бы здавѣна не бывали за предковъ нашихъ... тутъ и теперъ не потребъ воеводамъ нашимъ мытъ новыхъ уставляти, нижъли старые звичные мита мають брани бытии по давньому»* [16, с. 379]. В аналогічному привілеї «всій землі Волинській» від 27 березня 1547 р. (книга записів 31) у відповідь на скаргу, що на нових торгах, влаштованих з дозволу його попередника, з посиланням на привілеї волинським князям і панам свого дядька (очевидно, Свидригайла) Жигимонт I підтвердив, *«хто бы взялъ мито въ новомъ торгу або ярмарьку на князьскомъ або на панскомъ человеце, ино тотъ маеть чотире копы грошей заплатити силу моцъ тому, чий человекъ»* [16, с. 390]. Проте порушення були відзначені й пізніше. Хоча стаття 21 розділу 1 Першого литовського статуту 1529 р. забороняла під страхом конфіскації маєтку *«новых мыт вымышляти ани вставляти ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех. и на водах, ани на торгох в именах своих, кром котрые были з стародавна вставленые»* і на які були відповідні великокнязівські грамоти [24, с. 39], шляхта в середині 60-х рр. XVI ст. скаржилась на аналогічні порушення, й Жигимонт Август у відповідях був змушений підтверджувати норму статуту [23, стлб. 375, 389]. Такого ж змісту скарга містилась у шостому артикулі «Прозьби» Волинської землі, поданої на Городенський сейм 1568 р. У відповіді від 12 липня того ж року зазначалось, що у випадку надання інформації, де такі порушення мають місце, *«его кр[олевская] милость съ тымъ учинити рачить, што будетъ слушного»* [23, стлб. 500]. Аналогічний зміст мали «Прозба повету Городенского» та відповідь на неї [23, стлб. 503]. На Люблінському сеймі 12 серпня 1569 р. Жигимонт Август задовольнив прохання *«жидове абы поборовъ не держали»*, застерігши, що орендний термін різноманітних зборів євреями закінчиться, як визначено відповідними записами та королівськими листами [23, стлб. 523]. Проте не всі прохання до великого князя литовського були задоволені. На Берестейський сейм 1544 р. «княжата, панята і все рицарство» князівства подали *«просьбу»*, щоб в їх маєтках не встановлювались державні мита та комори, оскільки від того вони мають *«великое утиснение»*. В «отказі» Жигимонта I (документ з четвертої книги публічних справ) висловлено нерозуміння того, в чому може полягати шкода, адже *«тыи коморы для мытъ его милости уставлены ку размноженью скарьбу и пожитьковъ его милости господарьскихъ»*. Проте він запропонував: якщо хтось потерпає від державних комор, звертатись до володаря персонально, і

кожна справа буде розглянута [23, стлб. 104, 119]. З тим же проханням шляхта зверталась до Жигимонта Августа на Віленському сеймі 1551 р. Відповідь була аналогічною, але в даному випадку монарх детальніше обґрунтував відмову: митниці в шляхетських володіннях необхідні, щоб запобігати контрабанді й спробам купців уникати сплати мита, користуючись незатвердженими дорогами [23, стлб. 173, 174]. Ми можемо вести мову про певну тенденцію шляхетських устремлінь. На той самий сейм тивуни та шляхта Жемойтської землі подали прохання, *«абы въ мѣстахъ князскихъ и паньскихъ мытъ не было брано»*, і отримали відповідь, що все має залишатись так, як і було [23, стлб. 203]. Так само Жигимонт Август не задовольнив прохання, щоб митними коморами завідувала лише місцева шляхта, а не іноземці [23, стлб. 174]. У тому ж «отказі» від 18 жовтня 1551 р. Жигимонт Август відмовив у проханні дозволити всім бажаючим торгувати в князівстві склом, закупленим за кордоном. Це право залишалось за особами, яким була надана відповідна вольність [23, стлб. 170].

Траплялись й скарги міщан на несправедливе стягнення мита. До книги записів 10 внесений лист Жигимонта I до київського воєводи Андрія Немировича від 18 червня 1522 р. з приводу скарги київських міщан про порушення їх «магдебурзьких» прав. Зокрема, кияни звертали увагу на стягнення *«мыта от дров и сена, и о колеса, и о сани»* й просили дати відповідне розпорядження. Великий князь наказав суворо дотримуватись норм, закріплених у привілеї на магдебурзьке право, щоб у подальшому міщани не скаржились. Окремо було зауважено, що рибне й соляне мито *«прилащили к замку»* (тобто його належало сплачувати в Київському замку) [34, с. 98].

Книга записів 28 містить ще деякі матеріали, що дають певне уявлення про організацію митної служби на українських землях у складі ВКЛ у середині XVI ст. Зокрема, це лист 1542 р. Жигимонта I Григорію Григоровичу Остиковичу на Новгородське воєводство. Йому надавався замок з дворами і фільварками *«со всимъ по тому»*, як і попереднім новгородським воєводам. Проте мито мало надходити до великокнязівського скарбу, як це було вже за Жигимонтового батька Казимира. Аналогічного змісту лист дано на воєводство Вітебське [19, с. 148]. Очевидно, для того часу це стало загальною практикою. В згаданих вище поборових листах від 7 грудня 1561 р. детально регламентована процедура митного оформлення. Сплативши на кордоні мито з «новопривезених» товарів, занесених до реєстру, повторно купець його сплачувати не повинен був, навіть якщо вивозив їх за кордон. Якщо ж при ввезенні торговець не міг заплатити на кордоні або не міг бути здійснений «шацунок» (оцінка, визначення вартості), належало всі товари занести до реєстру *«поборцовъ граничныхъ, ничто не утаиваючи, и квит*

на то взяти за печатю зь скарбу на то даною». За цим квитом (борговою розпискою) при кордонах, митних коморах слід було провести оцінку товару, а купець мав сплатити мито у Вільні або в головній коморі того місця, куди допроваджувався товар [33, с. 87, 88].

Питання зовнішньоторгових відносин та стягнення мита постійно були в центрі уваги під час дипломатичних переговорів, а відтак знайшли відображення в міждержавних угодах. Зокрема, у попередньому договорі великого князя литовського Жигимонта з кримським ханом Саган-Гіреєм, укладеному в другій половині XVI ст.¹ і зафіксованому під № 8 у книзі публічних справ 2, закріплювалось право купців Корони та ВКЛ приїжджати до Хаджибея за сіллю «и мьта водьдугь давнього обычаю заплативши, до Кіева и до Луцька и до иньшихъ городовъ соль прибавляти за сторожою людей царевыхъ», тобто ханових (ст. 4). У випадку ж завдання їм у Хаджибеї шкоди підданими хана, останній мав їх відшкодувати королю (ст. 5). Шоста стаття закріплювала можливість купців обох сторін, сплативши мита («стародавньные, звычайные»), вільно торгувати на території іншої [23, стлб. 76, 79].

Один із документів книги записів 28 розкриває зміст переговорів Жигимонта Августа з послами молдовського господаря Штефана під час великого вального сейму у Вільні (відповідь послам від 21 грудня 1551 р.). Посли Іон Стурза та Петро Крук просили, щоб молдовським купцям дозволили торгувати на всій території ВКЛ після сплати «правого» мита, а господар буде пильнувати, щоб купці з ВКЛ, заплативши мито, могли торгувати в Молдовському князівстві, з чим король польський і великий князь литовський погодився [19, с. 201].

Серед інших документів цієї книги, що містять інформацію про митні відносини на території України, можна звернути увагу на підтвердження Жигимонта I дворянину господарському Іванові Немиричу на дозвіл збудувати в маєтку Городище замок, оселяти його вільними людьми, влаштувати торги й корчми (1541 р.), за яким він отримав право стягувати в ньому мито з солі та інших товарів по полугрошку з воза, та лист цього монарха євреям ВКЛ (датується 1539–1541 р.), де говориться про скарги представників єврейства на несправедливі утиски, від чого занепала торгівля, а відповідно й була й нестача в зборі мита [19, с. 194, 105, 113].

Книга записів 191 містить лист Жигимонта Августа від 17 липня 1570 р., адресований підканцлеру Великого князівства Литовського, старості берестей-

¹ Документ без дати. Попередній датований 8 січня 1529 р., наступний – 12 жовтня 1542 р.

ському і кобринському Остафію Воловичу, «справці» мита у Волинській землі Ісааку Бродавці та майбутнім митникам щодо надання з волинського мита старості черкаському і канівському, маршалкові Василю Загоровському *«юркгелту на кождый годъ по двесте золотых польскихъ, то ест по щмидесят копъ грошеи литовскихъ»* [22, спр. 191, арк. 100–102].

Досить рідко, але все ж трапляються в документах Литовської метрики відомості про митників. Наприклад, у люстрації Кременця 1563 р. зазначено, хто і на якій вулиці мешкав, хто володів городами й садами, і які сплачував податки. Зокрема, на ринковій площі проживав *«Fiodor mytnik»* (що свідчить про його високий соціальний статус), а на Жидівській вулиці ще двоє – *«Osinski mytnik»* і *«Smuylo mytnik»*. Окрім того, Федір мав город під горою Високою [3, с. 43, 45, 61].

Звичайно, у форматі статті можливо розглянути лише окремі аспекти митних відносин на українських землях, що знайшли відображення в документах Литовської метрики, тільки частково показати інформативні можливості цього унікального джерельного комплексу. Але й це дослідження дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, книги записів і книги публічних справ містять нормативно-правову базу регулювання митних відносин, зокрема щодо обмеження експорту, пільгового оподаткування імпорту, надання митних пільг окремим особам, групам осіб і верствам населення, передачі митниць в оренду, а також угоди ВКЛ з іншими державами з приводу стягнення мита. По-друге, до них внесені митні тарифи, детальний аналіз сукупності яких дасть змогу зробити цікаві спостереження щодо митного регулювання як у цілому в межах ВКЛ, так і в окремих землях. По-третє, документи Литовської метрики дають змогу оцінити економічну ефективність діяльності митних установ. По-четверте, скарги, внесені до цього комплексу, яскраво показують, які порушення здійснювали як торговці, так і митники, тобто рівень виконання правових приписів щодо митних відносин. По-п'яте, документи Литовської метрики дають можливість скласти певне уявлення про здійснення окремих митних процедур. По-шосте, постійні колективні прохання шляхти до великого князя, які подавались на сейми, мали результатом розширення їх пільг щодо стягнення мита.

Подальший аналіз книг Литовської метрики, опублікованих і тих, що зберігаються в архівах, дозволить значно розширити знання про митну політику Великого князівства Литовського та організацію митної служби на українських землях, які входили до його складу.

1. **Абросимова С.В.** Книга записів Литовської метрики № 23 (джерелознавчий аналіз) // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. – Д., 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 109–125.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России и изданные Археологическою Коммиссиею. – С.Пб., 1861. – Т. 3: (1638–1657).
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2.
4. **Банионис Э.** Введение // Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1993. – Кн. 5 (1427–1506): Uzrasymu kn. 5. – Р. 5–17.
5. **Головко Ю.І.** Джерела з історії митниць Південної України 1775–1819 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2004.
6. **Заярнюк О.** Митна служба в Запорозькій Січі (завдання, структура, значення) // Вісн. Академії митної служби України. – 2000. – № 2. – С. 36–37
7. **Ківалов С.В.** Митна політика України: Підручник / С.В. Ківалов, Б.А. Кормич. – О., 2001.
8. **Ковальський Н.П.** Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА: Учеб. пособие. – Д., 1979.
9. **Ковальський Н.П.** Источники по социально-экономической истории истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы. – Д., 1982.
10. **Ковальський Н.П.** Источниковедение и археология истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Д., 1978. – Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников: Учеб. пособие по спецкурсу.
11. **Ковальський Н.П.** Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах: Учеб. пособие. – Д., 1983.
12. **Ковальський Н.П.** Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей «Литовской метрики» второй половины XVI – первой половины XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков: Межвуз. сб. науч. тр. – Д., 1983. – С. 3–15.
13. **Ковальський Н.П.** Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв.: Учеб. пособ. / Н.П. Ковальський, Ю.А. Мыщук. – Д., 1984.
14. **Кольбенко А.В.** Історико-правові аспекти створення і діяльності митних органів України: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Л., 1997.
15. **Ліцоєва О.В.** Митна справа в Гетьманщині в другій половині XVII–XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
16. **Любавский М.К.** Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно: С приложением текста хартий, выданных великому князеству Литовскому и его областям. – 2-е изд. – М., 1915.
17. **Марков Л.Н.** Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987.
18. Методические рекомендации по использованию документов Литовской метрики XVI в. в курсе источниковедения отечественной истории / Сост.: Н.П. Ковальський, Г.В. Борjak. – Д., 1987.

19. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552); Книга записаў 28 / Падрыхтовка тэкстав да друку і навук. апарат В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск, 2000.
20. Мицак А. Особливості митної політики Речі Посполитої на українських землях у XIV–XVIII ст. // Право України. – 2002. – № 9. – С. 132–134.
21. Морозов О.В. Вплив митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці ХХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002.
22. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389, оп. 1.
23. Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археографическою Коммисиею. – Юрьев, 1914. – Т. 30: Литовская Метрика. Отделы первый – второй. Ч. 3: Книги Публичных Дел. Том первый.
24. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. академика АН Литовской ССР К.И. Яблонска. – Минск, 1960.
25. Статут Великага княства Літоўскага 1566 года / Укл.: Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо; Рэдкалегія Т.І. Доўнар і ін. – Мінск, 2003.
26. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / Пер. на бел. мову А.С. Шагун. – Мінск, 2002.
27. Тимченко В.М. Митно-податкова справа на Османському півдні України за кодексами законів султана Селіма II // Митна політика України в контексті європейського вибору: проблеми та шляхи їх вирішення: Матеріали наук.-практ. конф. – Д., 2003. – С. 204–206.
28. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор.: В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол. М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К., 1990.
29. Хорошкевич А.Л. Кто поднимет упавшее знамя? (Размышления о судьбе издания Литовской метрики) // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 126–127.
30. Чорний В. Найдавніші митні статuti і зовнішньоторговельні шляхи Київської Русі. – К., 2000.
31. Чорний В. Україна і митна справа: історичний нарис. – К., 2000.
32. Чорний В. Християнська десятина, Київська Русь, митна справа та сьогодення. – К., 2001.
33. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1996. – Kn. 564 (1553–1567): Viesuju reikalui kn. 7.
34. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1997. – Kn. 10 (1440–1523): Uzasymu kn. 10.
35. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1997. – Kn. 11 (1518–1523): Irasu kn. 11.

Надійшла до редколегії 13.05.2003